אזור התעשייה של חורבת בִּצעָה בתקופות הרומית והביזנטית

עוזי עד

בחודשים אוגוסט–ספטמבר 2000 נערכה בחורבת בצעה חפירת הצלה לאחר שנחשפו כמה פרטים ארכיטקטוניים במהלך חפירת תעלת בדיקה בעזרת כלי מכני, לקראת הנחת כבל חשמל תת־קרקעי של מתח גבוה.[1] החורבה נמצאת ממערב לכביש מס׳ 581, המוביל מצומת כלניות ללהבות חביבה (״גבעת הכלניות״; איור 1), והיא למעשה תל קטן, המתנשא לרום של 50 מ׳ מעל פני הים, 15 מ׳ מעל המישור סביבו. החורבה ממוקמת בשוליים המערביים של גבעות הקרטון הנמוכות של מערב השומרון, והיא חלק משרשרת של תלים קטנים, הממוקמים לאורך נקודת החיבור בין הרי השומרון לשרון — חורבת בורין (צפון), בקה אל־ע׳רבייה, חורבת כוסית, מצר, נרבתה ותל אסור — שיושבו בתקופה הרומית או הביזנטית. בתוואי זה עוברת ׳דרך הים׳ במהלכה מתל ג׳ת לפתחת נחל עירון (ספראי ואחרים תש״ן: 249–253, מפה 1).

מרכז האתר לא נחפר. האתר סומן במפת הסקר הבריטי ובמפות מימי המנדט הבריטי ככפר קטן (Conder and Kitchener 1882; Kh. Kafr Bassa). בשנת 1948 נחפרו בגבעה עמדות נגד מטוסים ותעלות קשר. בשנות ה־60 למאה הכ׳ נפגע חלקה המערבי של הגבעה בעת חפירת תעלה להנחת צינורות של ה׳מוביל הארצי׳. נאמן וגופנא (נאמן תשנ״א: אתר 33; גופנא תשל״ד: 27) סקרו את האתר ומצאו בו חרסים מן התקופה הכלקוליתית, מתקופת הב״ק 1 (חרסים מעטים) ומהתקופות הרומית, הביזנטית, האסלאמית הקדומה, הצלבנית־הממלוכית והעות׳מאנית. כן אותרו יסודות של מבנים קדומים ו״גבישי זכוכית עם תערובת סיגים״ בפני השטח.

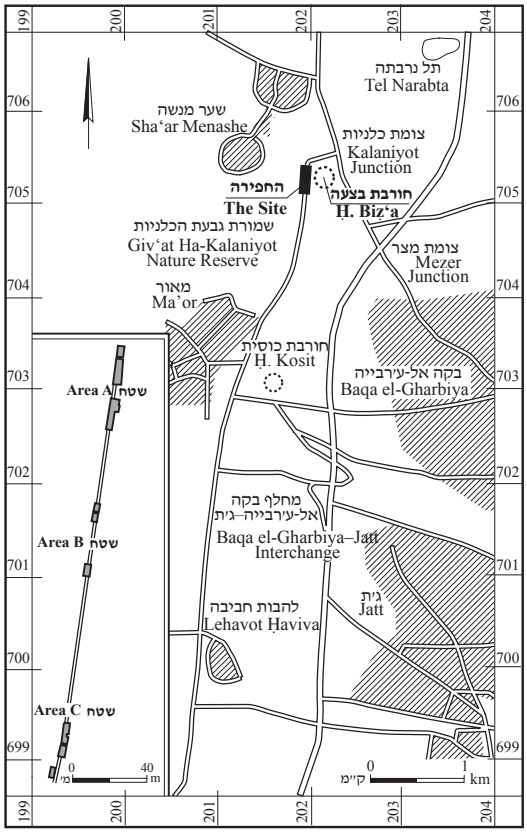

איור 1. מפת איתור.

החפירה

החפירה נערכה במישור, בשיפולים המערביים של חורבת בצעה (נ״צ רי״ח 4–2019/7051, ר״י 4–1519/2051), ממערב לצומת כלניות, בגבול אדמת הסחף של העמק. אזור החפירה כולו, כולל האלמנטים הארכיטקטוניים הקדומים שבו, נפגעו מאוד בשל עבודות חקלאות ותשתית שנערכו בו במשך השנים.

בשטח שאורכו כ־230 מ׳ נפתחו 13 ריבועי חפירה (עשרה מהם בגודל 3 × 5 מ׳) הערוכים מצפון לדרום בשלושה שטחים (A–C; ר׳ איור 1). רוב ריבועי החפירה נחפרו בתוואי תעלת הבדיקה של הכלי המכני, מלבד בחלק הצפוני של שטח A, שם הריבועים מוקמו ממזרח לתעלה. במהלך

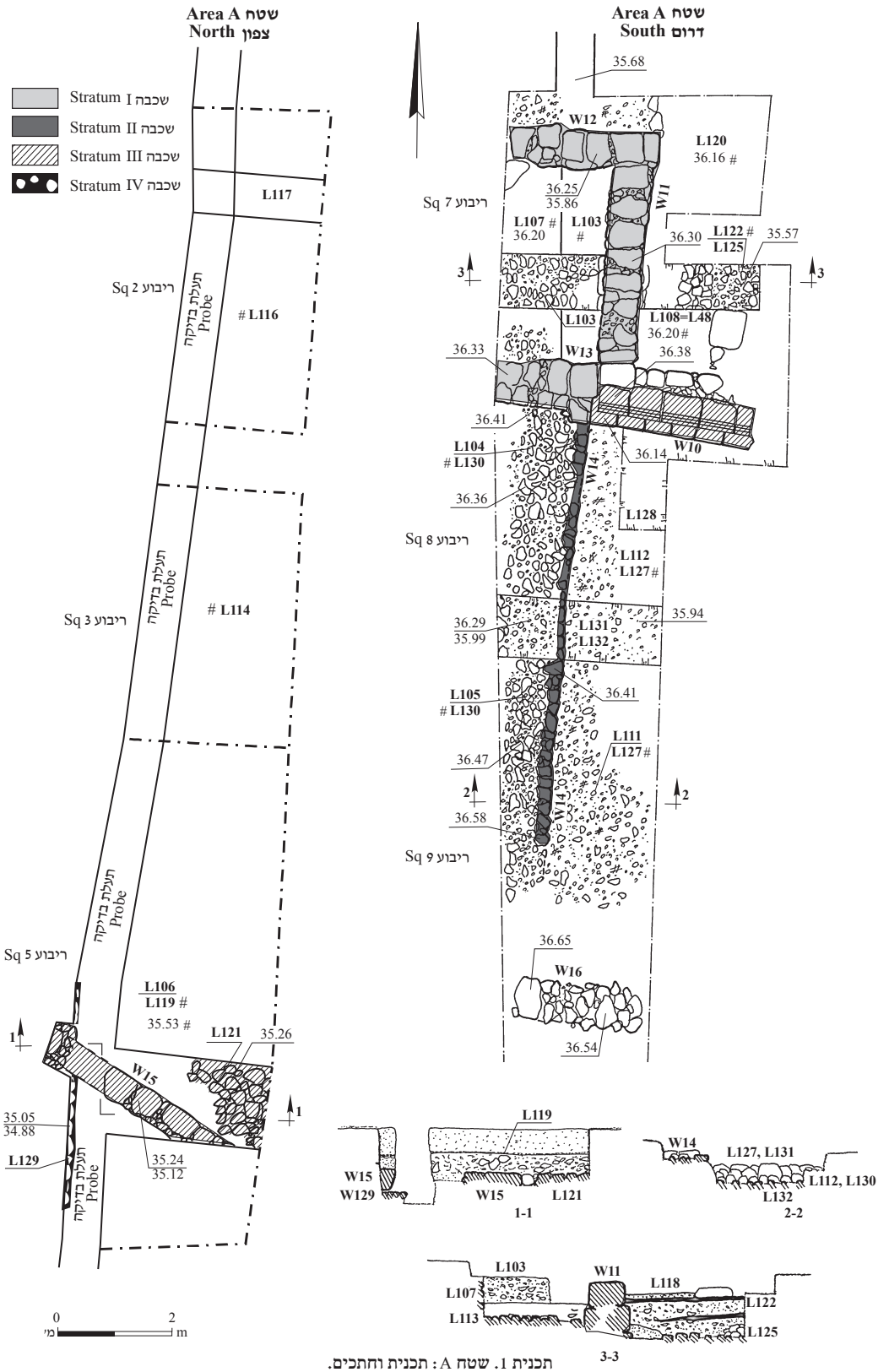

תכנית 1. שטח A: תכנית וחתכים.

החפירה נחשפו מבנים, משטחי עבודה המשתרעים על שטח נרחב, מתקן מטויח ובור מלא בשפכי קרמיקה ובפסולת תעשיית זכוכית. כל הפרטים, כולל השפכים, מתוארכים מהתקופה הרומית הקדומה עד שלהי התקופה הביזנטית – התקופה האומיית.

שטח A (תכנית 1)
בשטח זה נחשפו ארבע שכבות המתוארות להלן מהקדומה למאוחרת.

שכבה IV. בריבוע 5 (תכנית 1: חתך 1–1), נחשף בדופן המערבית של התעלה הפן המזרחי של רצפת אבן או קיר (L129; 3.6 מ׳ אורך), הבנוי מאבני גוויל בינוניות (0.25 × 0.25 × 0.20 מ׳) על קרקע טבעית. אי אפשר לתארך את הרצפה/הקיר, כיוון שלא נתגלה כל ממצא מתארך מעליו או מתחתיו.

איור 2. קיר 15, מבט למערב.

שכבה III (התקופה הרומית הקדומה). בריבוע 5, מעל הקיר או הרצפה משלב IV (L129), נחשף לאורך 3.9 מ׳ קיר ברוחב 0.55 מ׳ (W15; איור 2; תכנית 1: חתך 1–1), שכיוונו דרום־מזרח–צפון־מערב. הקיר השתמר לגובה נדבך אחד (0.2 מ׳), והוא בנוי מאבני גוויל מסותתות למחצה שביניהן אבנים קטנות. הפן החיצון (הדרומי־המערבי) עשוי מאבנים קטנות. אל הקיר ניגשת מצפון רצפה בהירה (L121; 0.1 מ׳ עובי), העשויה מגיר מהודק ומאבנים בינוניות. במהלך פרוק רצפה 121 נמצאו כלי חרס מהתקופה הרומית הקדומה (ר׳ Gendelman, this volume: Fig. 1: 2, 3, 5, 6).

בחלק הדרומי של השטח (ריבועים 7–9) נחשף הקיר הדרומי של מבנה מפואר מאוד (W10; 3 מ׳ אורך, 0.75 מ׳ רוחב), שהשתמרו ממנו נדבך היסוד והנדבך התחתון (איור 3). נדבך היסוד בנוי מאבני גזית מלבניות (0.5 × 0.8 מ׳) מסותתות היטב, והנדבך התחתון בנוי מאבנים מסותתות היטב ומעוצבות. אל הפן החיצון של הקיר (W10) ניגשת מדרום רצפה בהירה (L127; 0.10–0.15 מ׳ עובי), העשויה מגיר כתוש, אבנים קטנות ושברי כלי חרס. הרצפה מושתתת בחלק המזרחי על סלע האם (L132; תכנית 1: חתך 2–2) ובמערב — על תשתית של אבנים קטנות ועפר שהונחה על הקרקע

איור 3. קיר 10, מבט לצפון־מזרח.

הטבעית (L128; ר׳ Gendelman, this volume: Fig. 1:1, 7, 9). מדרום לרצפה נחשף קיר (W16), אולם לפי סגנון הבנייה שלו הוא מאוחר, ושייך כנראה לשכבה I (לא זוהתה תעלת יסוד שחותכת את המפלס, ולכן אי אפשר לדעת בוודאות).

שכבה II (התקופה הרומית המאוחרת). מדרום למבנה (ריבועים 8, 9) נבנה קיר דל (W14) בציר צפון–דרום, ששימש לתמיכת המשטח שממערב לו (L130; תכנית 1). המשטח בנוי משכבה של אבני גוויל קטנות ובינוניות שהונחו על מילוי עפר (L131). השטח שימש כנראה משטח עבודה מוגבה, שנבנה מעל חלקה המערבי של רצפה 127 משכבה III (תכנית 1: חתך 2–2). הקיר והמשטח נחשפו לאורך 8.7 מ׳, אולם סביר שאורכם המלא היה למעלה מזה. המשטח נחשף לרוחב של עד 1.5 מ׳ ונמשך מערבה אל מחוץ לשטח החפירה. בעת פירוק קיר 14, המשטח והמילוי שמתחתיו (לוקוסים 112, 131, 130) נמצאה אמפורה (ר׳ Gendelman, this volume: Fig. 2:4), המעידה על כך שהמשטח נבנה במאה הד׳ לסה״נ ושימש במהלכה.

שכבה I (התקופה הביזנטית המאוחרת). לשכבה זו שייכת רצפה בהירה, שנחשפה לאורך 20 מ׳ בחלק הצפוני של השטח (ריבועים 3–5; L119, L114, L116; איור 4). הרצפה עשויה גיר כתוש מהודק ואבנים קטנות; חלקה צופה בשכבת טיח דקה. הקצה הדרומי של הרצפה לא נחשף, ונראה שהמשכה דרומה בקטע שלא נחפר (בין ריבוע 5 לריבוע 7; ר׳ איור 1). בקצה הצפוני של השטח (ריבוע 2) נחשפה תעלת שוד (L117; איור 4), כנראה של קיר שתחם את הרצפה מצפון. הרצפה (L119) מכסה את קיר 15 ואת רצפה 121 משכבה III (תכנית 1: חתך 1–1; איור 2). על סמך הממצא הקרמי מעל רצפה 119 (L106; לא אויר) תוארך סוף השימוש בה למאות הו׳–הז׳ לסה״נ.

בריבוע 7 נחשפו שלושה קירות (W11–13): קיר 13 (4.5 מ׳ אורך, 0.7 מ׳ רוחב) ניגש אל קיר 10 משכבה III ממערב, וקיר 11 (1.9 מ׳ אורך, 0.9 מ׳ רוחב) ניגש אל קיר 10 בדרום ויוצר בצפון פינה עם קיר 12 (2.7 מ׳ אורך, 0.7 מ׳ רוחב). שלושת הקירות משכבה זו בנויים בציר שונה מעט מקיר 10 ובנייתם איכותית פחות ומרשימה פחות. הקירות בנויים מאבני גוויל גדולות, מסותתות למחצה, וביניהן מילוי של אבנים קטנות. יסודות הקירות נבנו על תשתית של אדמה מהודקת ואבני גוויל בינוניות (תכנית 1: חתך 3–3). המילוי מעל התשתית ומצדי היסודות הכיל הרבה מאוד פסולת ייצור של זכוכית (ר׳ Gorin-Rosen, this volume) וקרמיקה (L113, L125; ר׳ Gendelman, this volume: Fig. 4:9). אל קירות המבנה ניגשו כמה רצפות בהירות, העשויות מגיר כתוש מהודק ומאבנים קטנות. אחת הרצפות (L120 + L122) ניגשת לקיר 10 מצפון ולקיר 11 ממזרח — ייתכן שאלו תשתיות לרצפת אבן או שלב קדום שעליו נבנתה רצפת אבן מקבילה ללוקוס 103. רצפה 107 ניגשת לקירות 13, 11 ו־12. בגובה 0.17 מ׳ מעל רצפה 107 נחשפה עוד רצפה (L103), שניגשת אף היא לאותם הקירות ועשויה מגיר כתוש ומגושים של חומר לבנים צרופות.

לפי הממצא מעל רצפת המבנה (L118; תכנית 1: חתך 3–3; ר׳ Gendelman, this volume: Fig. 4:17) ומעל המשטח שניגש מדרום לקיר 13 ומצפון לקיר 16 (לוקוסים 104, 105; Gendelman, this volume: Fig. 4:1) וממזרח לקיר 14, שנבנה בשכבה II, נראה שהמבנה יצא משימוש לכל המאוחר במאה הז׳ לסה״נ.

איור 4. שטח A: מבט על החלק הצפוני של השטח — תעלת השוד 117 ורצפות 114, 116, מבט לדרום.

שטח B (תכנית 2)

בשטח זה, הנמצא כ־40 מ׳ מדרום לשטח A, נפתחו שלושה ריבועי חפירה, ונחשפו בהם שלושה קירות שאליהם ניגשות רצפות.

שכבה II (התקופה הרומית המאוחרת). בחלק הצפוני של השטח (ריבועים 2, 3) נחשפה רצפה בהירה (L209; 7 מ׳ אורך, 5–20 ס״מ עובי), העשויה מגיר כתוש, מהודק, ומאבנים קטנות. הרצפה תחומה מצפון ומדרום בקירות אבן (W20, W21; איור 5). הקיר הצפוני (W20; 0.6 מ׳ רוחב) בנוי מאבני גוויל בינוניות; הפן הצפוני והפן הדרומי שלו מיושרים. הקיר הדרומי (W21; כ־1 מ׳ רוחב) בנוי מאבני גוויל גדולות וביניהן אבני גוויל קטנות ובינוניות. יסודות הקיר נחשפו בפן הצפוני, והם עשויים מאבני גוויל קטנות. גם הקירות וגם הרצפה נמשכים מזרחה ומערבה אל מחוץ לשטח החפירה.

בחלק הדרומי של השטח (ריבוע 7) נחשף קיר 22 (0.6 מ׳ רוחב) הבנוי מאבני גוויל במגוון גדלים. אל הקיר ניגשת מדרום רצפה בהירה העשויה גיר כתוש מהודק ואבנים קטנות (L208; 0.1–0.2 מ׳ עובי). לרצפה זו, שנחשפה לאורך 5.5 מ׳, אין קיר תוחם מדרום.

על סמך הממצא במילוי מתחת לרצפות 208 ו־209 (Gendelman, this volume: Fig. 2:1, 2, 8), נראה שיש לתארך את הקמת המבנה למאות הג׳–הד׳ לסה״נ.

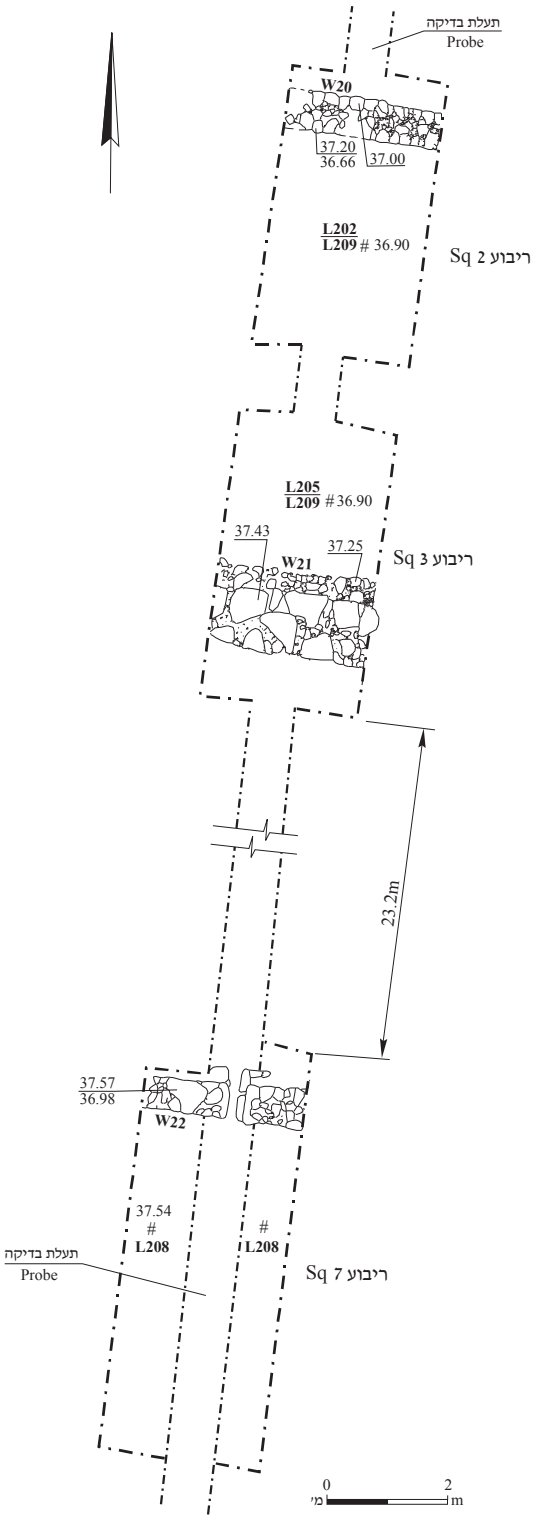

תכנית 2. תכנית שטח B.

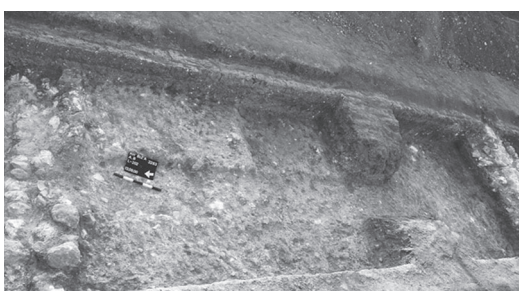

איור 5. שטח B, מבט למזרח.

שטח C (תכנית 3)
בשטח זה, הנמצא כ־40 מ׳ מדרום לשטח B, נחשפו מתקן מטויח ובור אשפה גדול.

מתקן מטויח. בריבוע 4 נחשף מתקן מלבני חצוב בסלע (L304; 2.3 × 3.2 מ׳; איור 6). המתקן נחלק לשני חלקים (תכנית 3: חתך 1–1): משטח מרובע (L304; 1.8 × 1.8 מ׳) בצפון, הנוטה בשיפוע קל דרומה לכיוון בור מלבני עמוק (L308; 0.85 × 1.80 מ׳, עומק 0.9 מ׳; 1.38 מ״ק). חלקם העליון של קירות המתקן (0.2–0.3 מ׳ עובי) בנוי מאבני גוויל מלוכדות בחומר מליטה אפור. הבור, המשטח וקירות המתקן טויחו בטיח הידראולי עבה (עד 5 ס״מ עובי): תשתית אפורה, ומעליה שכבה של שברי כלי חרס גדולים ושכבה חיצונית של טיח בהיר מוחלק. בפינה הצפונית־המזרחית של המשטח (L304) נחשפו עדויות לכך שמהפינה נשדדה אבן מרובעת (40 × 60 ס״מ). ייתכן שהאבן שימשה מדף מוגבה או מדרגה לכניסה אם דופנות המתקן היו במקור גבוהות יותר. בפינה הדרומית־המזרחית של הבור (L308) נחשפה אבן גזית גדולה (איור 6), ששימשה כנראה מדרגה לירידה לבור ולעלייה ממנו. מעל המשטח (L304) ובבור (L301, L308) התגלו כלי חרס שלמים — קנקני שק, אמפורה, כלי אנטיליה, הרבה נרות, פקקים וחמש משקולות חרס (ר׳ Gendelman, this volume: Fig. 4:2, 3, 6–8, 12, 15, 19–21) — ושברי כלי זכוכית (ר׳ Gorin-Rosen, this volume: Fig. 4:1–6), המתוארכים למאות הו׳–הז׳ לסה״נ, ומעט עצמות בעלי חיים. חשוב לציין שמרכז המשטח נפגע מחציבת תעלה מודרנית צרה (ר׳ איור 6).

אל המתקן ניגשת מצפון רצפת סלע מיושר (החלק המזרחי של L306, L309, L312). בקטעים שבהם הסלע נמוך או שיש בו חללים טבעיים הוא פולס בשכבה של גיר כתוש ואבנים קטנות, שהושתתה על מילוי (L313) או על לוחות אבן גדולים שרובם נשדדו (למשל בחלק המערבי של L306). במקומות שבהם הסלע היה סדוק, הסדקים נסתמו בגיר ובאבנים קטנות, בצדפים ובחומר מליטה בהיר. בקצה הצפוני של הרצפה (L312), שנחשפה לאורך 13.5 מ׳, נחשפו שרידי קירות שתחמו אותה מצפון (W30) וממזרח (W31). קיר 30 בנוי מאבני גזית, וקיר 31 — מאבני גוויל שביניהן מילוי של אבנים קטנות. הפן המערבי של קיר 31 מיושר והפן המזרחי עשוי מאבני גוויל קטנות. המילוי מעל הרצפה (L311) מתארך את השימוש ברצפה למאות הג׳–הד׳ לסה״נ (ר׳ Gendelman, this volume: Fig. 2:7).

לדעתי, יש לתארך את המתקן (L304, L308) לפי זמנה של הרצפה שניגשת אליו למאות הג׳–הד׳ לסה״נ (שכבה II). לאחר שהמתקן יצא מכלל פעולה הוא שימש בור אשפה במאות הו׳–הז׳ לסה״נ (שכבה I; ר׳ Gendelman, this volume: Figs. 3:2–8, 11, 12; 4:2, 3, 6–8, 11–15, 19–21).

איור 6. המתקן המטויח, מבט למזרח.

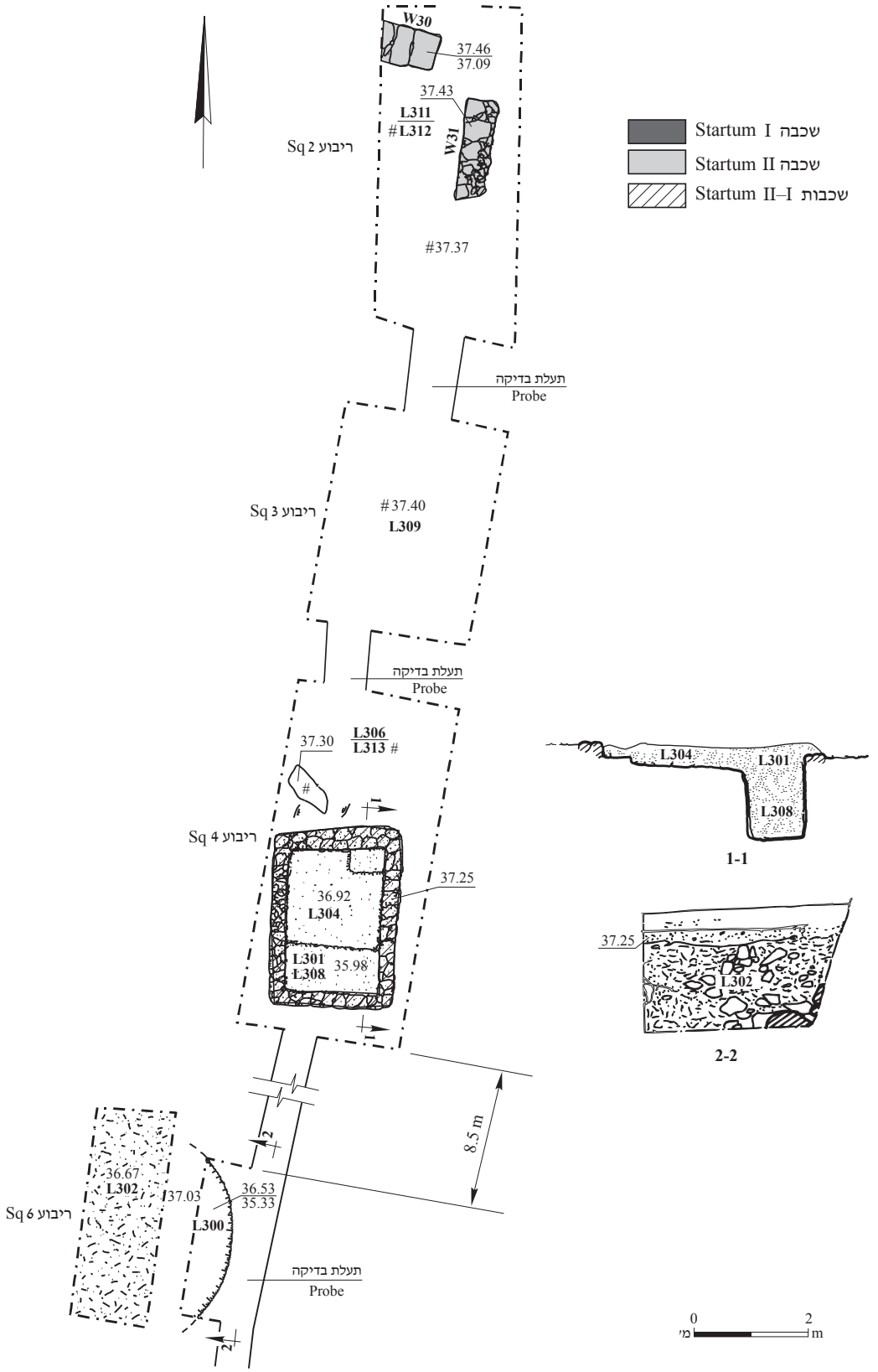

תכנית 3. שטח C: תכנית וחתכים.

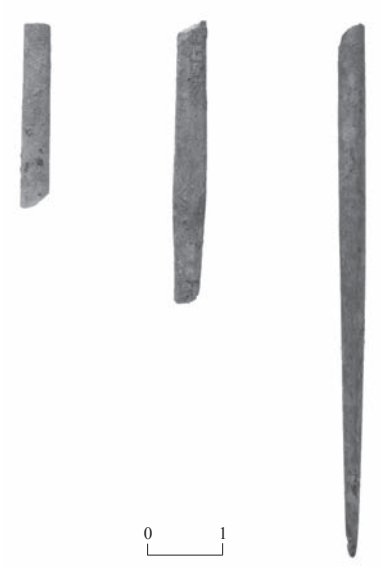

איור 7. מחטי עצם מבור האשפה.

בור אשפה. בריבוע הדרומי של השטח (ריבוע 6), כ־4.5 מ׳ מדרום למתקן, נחשף בור אשפה גדול (L300, L302), שממדיו אינם ידועים (לפחות 5 מ׳ אורך, כ־2 מ׳ עומק; תכנית 3: חתך 2–2). הבור היה מלא באבני גוויל וגזית גדולות, בשברי שיש, בהרבה כלי חרס (חלקם שלמים), בכלי זכוכית ובפסולת כבשן זכוכית, המתוארכים לסוף התקופה הרומית (שכבה II; ר׳ Gendelman, this volume: Fig. 2:3, 6, 9, 10) ולתקופה הביזנטית (שכבה I; ר׳ Gendelman, this volume: Figs. 3:1, 9, 10; 4:3, 5, 8, 10); לדיון בממצא הזכוכית, ר׳ Gorin-Rosen, this volume. בבור נמצאו גם שלוש מחטים מעצם מעובדת; אורכן 3–7 ס״מ ועוביין 0.3–0.5 ס״מ (איור 7).

ממצא המטבעות

דונלד צבי אריאל

במילוי המתקן המטויח נמצאו שני מטבעות, אחד מהם זוהה.

1. לוקוס 304, ר״ע 96840.
קרינוס (283–285 לסה״נ), טריפוליס.
פנים: [IMP CM AV] R CARINVS PF AVG דיוקן לימין, עטור כתר קרניים, לבוש שריון.
גב: V[IRTVS] AVGG• קיסר (בשמאל) מקבל ניצחון מיופיטר (בימין); בתוך: TR; מתחת לקו: XXI
Æ, אנטוניניאנוס, ↓, 2.38 גרם, 21 מ״מ.
ר׳ *RIC* 5/2:179, No. 329.

דיון

בחפירה נחשף אזור התעשייה שבשוליים המערביים של חורבת בצעה, כ־150–200 מ׳ מראשה. הממצא מלמד שהמקום נושב החל מהמאה הא׳ וכלה במאה הז׳ לסה״נ. הפעילות באתר לא הייתה רצופה במשך כל התקופה, וייתכן שהיה פער בהתיישבות במהלך המאה הה׳ לסה״נ.

אזור התעשייה השתרע, ככל הנראה, על שטח נרחב למדי. שרידי קירות ורצפות נמצאו גם בשטח החקלאי המעובד במרחק של 20–30 מ׳ ממערב לחפירה וכן בשטח נוסף מדרום לה.[2] עוצמת שרידי המבנים הקדומים בתל עצמו מלמדת על חשיבות האתר בתקופות שהוזכרו לעיל. בשל מגבלות החפירה ורוחבו המצומצם של השטח החפור (2.5 מ׳ רוחב מרבי), נבצר מאתנו לחשוף מכלולים אדריכלים שלמים ולעמוד על טיבם. אפשר לשער שהקיר מהתקופה הרומית (W10) הוא שריד של מבנה מפואר, קטן למדי, אולי מאוזוליאום (לדיון ולמקבילות, ר׳ אבני תשנ״ז:22) ששכן מחוץ לתחום היישוב, סמוך לאזור התעשייה ולדרך שהובילה אל היישוב. המתקן המרובע שנחשף בשטח C שימש, על פי הטיח ההידראולי שציפה את דופנותיו, לפעילות הקשורה בנוזלים. לפי היחס בין גודל המשטח לנפח הבור, המתקן לא יכול היה לשמש, למשל, גת. ייתכן שהמתקן שימש לצביעת בדים או לכביסה.[3]

משטחי הרצפה הבהירים שנחשפו בשטחים A ו־B (שכבות I, II), ואשר נתחמו לעתים בקירות, שימשו כנראה משטחי עבודה לעיבוד תוצרת חקלאית ושאר פעילויות הקשורות במשק הבית. אם לשפוט לפי כמות הפסולת של תעשיית הזכוכית שהתגלתה בכל שטחי החפירה, ובעיקר בבור האשפה בשטח C, אפשר לומר בוודאות שבמקום פעלו כבשנים לייצור זכוכית (ר׳ Gorin-Rosen, this volume), בדומה לאלה שנחשפו בשכונת בית אליעזר בחדרה (גורין־רוזן תשנ״ד), כ־7 ק״מ ממערב לחורבה ובאתרים אחרים באזור (ר׳ Gorin-Rosen, this volume).

החפירה לא נערכה במרכז התל אלא בשוליו. עם זאת, חשיבותה בכך, שבמהלכה נחשפו שרידי מבנים ואלמנטים אדריכליים הקשורים לארבע

שכבות יישוב. יתר על כן, שלוש השכבות העליונות (I–III), המתוארכות לתקופות הרומית הקדומה, הרומית המאוחרת ושלהי התקופה הביזנטית, הניבו טיפוסי כלי חרס שכמותם טרם פורסמו מהאזור. העדויות לפעולתם של כבשנים לייצור זכוכית באזור זה תורמת נדבך נוסף להבנת תעשייה זו באזור בתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית.

טבלה 1. רשימת לוקוסים

לוקוס	ריבוע	שכבה	תיאור
שטח A			
100	2		מילוי עליון
101	3		מילוי עליון
102	7		מילוי עליון
103	7	I	רצפה עליונה הניגשת לקירות 11, 12, 13
104	8	I	מילוי מעל רצפה 130
105	9	I	מילוי מעל רצפה 130
106	4, 5	I	מילוי מעל רצפה 119
107	7	I	רצפה הניגשת לקירות 11, 12, 13
108	7, 8	I	מילוי מעל רצפה 122
109	7		מילוי מתחת רצפה 107 ומעל תשתית 113
110	8		מילוי מדרום לקיר 10
111	9	III	מילוי מעל רצפה 127
112	8	II	מילוי מעל רצפה 127 ומתחת משטח האבנים 130
113	7	I	מילוי מעל תשתית שעליה נבנה קיר 11
114	2	I	רצפה בהירה
115	8	III	זהה ללוקוס 127
116	3	I	רצפה בהירה
117	2	I	תעלת שוד מצפון למפלס 114
118	7, 8	I	מילוי מעל רצפה 122
119	4, 5	I	רצפה בהירה
120	7	I	רצפה הניגשת לקירות 10, 11
121	5	III	רצפה הניגשת לקיר 15
122	7	I	רצפה הניגשת לקירות 10, 11
123	5		מילוי מצפון לקיר 15
124	5		מילוי מתחת רצפה L121
125	7	I	מילוי מעל תשתית שעליה נבנו קירות 11, 12, 13
126	7	I	בור אשפה או מתקן מאוחר ממזרח לקיר 11
127	8, 9	III	רצפה הניגשת מדרום לקיר 10
128	8, 9	III	מילוי מתחת לרצפה L127
129	5	IV	רצפה או קיר
130	8, 9	II	מפלס אבנים הניגש לקיר 14
131	9	II	מילוי מתחת משטח האבנים
132	8, 9	III	מילוי מעל הסלע מתחת לרצפה L127
שטח B			
200	2		מילוי עליון
201	2		מילוי מדרום לקיר 20
202	2	III	מילוי מעל מפלס 209
203	3		מילוי עליון
204	3		מילוי
205	5	II	מילוי מעל רצפה 209
206	3		מילוי
207	7		מילוי עליון
208	7	II	רצפה בהירה הניגשת לקיר 22
209	2, 3	II	רצפה בהירה הניגשת לקירות 20, 21
שטח C			
300	6	I–II	מילוי בחלק המזרחי של בור האשפה בדרום השטח
301	4		מילוי עליון בבור של המתקן המטויח
302	6	I–II	מילוי בחלק המערבי של בור האשפה בדרום השטח
303	4		מילוי עליון עד ראשי קירות
304	4	III	משטח עליון מרובע במתקן המטויח
305	4		מילוי בתעלה מודרנית
306	4	II	רצפה מצפון למתקן
307	3		מילוי עליון
308	4	II	בור מלבני במתקן המטויח
309	3	II	רצפה מצפון למתקן
310	2		מילוי עליון
311	2	II	מילוי מעל מפלס 312
312	2	II	רצפה הניגשת לקירות 30, 31
313	3, 4	II	רצפת גיר כתוש המושתתת על מילוי

הערות

[1] את החפירה (הרשאה מס׳ A-3283), במימון חברת החשמל ומטעם רשות העתיקות, ניהל הכותב, בסיוע יחזקאל דנגור (מנהלה), צילה שגיב (צילום), אבי האג׳יאן, ואדים אסמן ואירינה ברין (מדידה וסרטוט), מיכל בן גל (רפאות כלי חרס), פיטר גנדלמן (זיהוי כלי חרס), מרינה שויסקיה (ציור כלי חרס), דונלד צבי אריאל (זיהוי מטבעות), יעל גורין־רוזן (עיבוד זכוכית), לבנת יחיא (GPS), יהושע דריי ומפקחי מחוז חיפה.

[2] תודה לאיאד עוודה, לשעבר מפקח הנפה במחוז חיפה, שדיווח לי על הגילוי בעת בניית גדר במקום.

[3] את ההצעה הזו העלה יהושע דריי בעת ביקורו באתר בזמן החפירה, ועל כך אני מודה לו.

הפניות

אבני ג׳ תשנ״ז. **בתי הקברות של ירושלים ובית גוברין במאות ד׳–ז׳ לסה״נ כדוגמא לבתי קברות עירוניים בארץ ישראל בתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית.** עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית. ירושלים.

גופנא ר׳ תשל״ד. **הגיאוגרפיה היישובית של מישור החוף הארץ־ישראלי בתקופת הברונזה הקדומה.** עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב. תל אביב.

Gorin-Rosen Y. This volume. Remains of a Glass Industry and Glass Finds from Ḥorbat Biẓ‘a.

RIC 5/2: P.H. Webb. *Roman Imperial Coinage* V, II. London 1933.

גורין־רוזן י׳ תשנ״ד. חדרה, בית אליעזר. **חדשות ארכיאולוגיות** ק:36.

נאמן י׳ תשנ״א. **מפת מענית (54)** (סקר ארכיאולוגי של ישראל). ירושלים.

ספראי ז׳, גרוסמן ד׳, פרנקל י׳ ורייני א״פ תש״ן. דרכי השרון. בתוך א׳ דגני, ד׳ גרוסמן וא׳ שמואלי, עורכים. **השרון, בין ירקון לכרמל.** תל אביב. עמ׳ 249–261.

Conder C.R. and Kitchener H.H. 1882. *The Survey of Western Palestine* II. London.

Gendelman P. This volume. The Pottery from Ḥorbat Biẓ‘a.

THE INDUSTRIAL AREA OF ḤORBAT BIẒ'A IN THE ROMAN AND BYZANTINE PERIODS

UZI 'AD

(PP. 113–122)

While digging a trench with a mechanical digger prior to laying an underground high-voltage electric cable on the western slopes of Ḥorbat Biz'a (map ref. NIG 2019/7051–4; OIG 1519/2051–4; Fig. 1), a number of ancient architectural remains were exposed. The finds prompted the Israel Antiquities Authority to launch a salvage excavation.

Thirteen squares were excavated in a sounding 230 m long, in three areas aligned from north to south (Areas A–C; Fig. 1). The excavation exposed architectural remains and fills dating to three phases, from the Early Roman period to the end of the Byzantine–beginning of the Umayyad periods.

Phase III (Early Roman period; Plan 1). In the northern part of Area A the remains of a building and a floor were discovered. In the southern part of the area, a section of a finely-constructed wall was revealed, possibly belonging to a mausoleum (Figs. 2, 3).

Phase II (Late Roman period; Plans 1–3). The building exposed in the southern part of Area A continued to be used in this phase. Working surfaces of tamped earth were discovered in Area B, delimited by stone walls (Fig. 5). A square plastered installation was exposed in Area C (Fig. 6) containing a square surface (1.8 × 1.8 m) and a rectangular vat (1.8 × 0.85 m, 0.9 m deep). The remains of a building with fieldstone walls were uncovered 13 m north of the installation. The excavation also revealed a floor between the building and the installation.

Phase I (end of the Byzantine–beginning of the Umayyad period; Plans 1, 3). Excavations in the northern part of Area A revealed work surfaces extending over a large area, with floors consisting of light-colored tamped earth (Fig. 4). A building had been constructed in the southern part of Area A; the Phase III wall served as its southern wall. A large refuse pit was revealed approximately 4.5 m south of this building, filled with fragments of glass vessels and glass industrial waste dating to the end of the Roman–Byzantine periods. Three worked-bone needles (Fig. 7) were also found in the pit, as well as two coins (one of which has been identified).

The excavation revealed an industrial area on the western fringes of Horbat Biz'a. Because of the limitations of the excavation, only limited parts of the architectural remains were revealed. However, the extent of the remains indicates that the site was very important during these periods. The excavation is also significant since its finds represent types of vessels similar to none previously published from the region (see Gendelman, this volume) and show evidence of local glass-manufacturing kilns (see Gorin-Rosen, this volume).

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Location map.
Plan 1. Area A, plan and sections.
Fig. 2. Wall 15, looking west.
Fig. 3. Wall 10, looking northeast.
Fig. 4. Area A, view of the northern part of the area, the robbers' trench (L117) and floors (L114, L116), looking south.
Fig. 5. Area B, looking south.
Plan 2. Area B, plan.
Fig. 6. The plastered installation, looking east.
Plan 3. Area C, plan and sections.
Fig. 7. Bone needles from the refuse pit.